

نخستین رمان و رمان نویس تاریخی ادبیات معاصر فارسی

عبدالعلی دست‌غیب

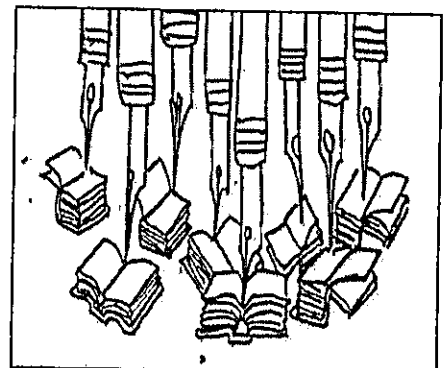
یکی از شاخص‌ترین این نویسندگان سروالتر اسکات است که در جریان رشد صنعتی شدن انگلستان، رمان‌های تاریخی مهمی نگاشته است. در ایران دوره قاجار بویژه در زمان عباس میرزا، قائم مقام و امیرکبیر... کارهایی برای همگام شدن با تمدن جدید انجام شد: ایجاد قورخانه و ساختن اسلحه‌های جدید، دستگاه ضرب سکه، تشکیل قوای نظامی به روش جدید، ضبط و ربط مالیات، چاپ روزنامه، تأسیس رشته‌های تلگراف و دارالفنون، آموزش پزشکی، مهندسی، زبان خارجی (فرانسه) و علوم طبیعی و ریاضی.

اینها از جمله اقداماتی بود که دربار قاجار انجام می‌داد و می‌کوشید به قسمی اوضاع کشور را سروسامان دهد، و نیز در زمان گرگ آشتی که با روسیه و انگلستان داشت می‌کوشید به قسمی برای مقاومت در برابر دو همسایه نیرومند شمالی و جنوبی از فرانسه و آلمان کمک بگیرد، کارخانه‌های کوچک جدیدی در این جا و آن جا نصب می‌کرد، ابزار نظامی جدیدی برای تنظیم قوای نظامی از فرانسه و آلمان می‌خرید و نیز برای مخفی کردن شکست‌های پی در پی خود از روسیه و انگلستان روزنامه‌هایی چاپ و منتشر می‌کرد. البته در این روزنامه‌ها گاه مسایل علمی و اجتماعی آگاه‌آر ادبی اروپایی (بیشتر ترجمه از زبان فرانسه) به چاپ می‌رسید، حتی در زمان ناصرالدین شاه و به فرمان او کتاب «گفتار درباره روش درست به کار بردن خرد» دکارت به نام «حکمت ناصریه» (۱) ترجمه و به چاپ رسید (۱۲۷۹ ه.ق). کار ترجمه و چاپ این کتاب به تشویق کنت دو گوبینو و همکاری امیل

در ادبیات فارسی، و در نظم و نثر کهن آن روایت‌های تاریخی، داستانی و رمزآمیز مهمی وجود دارد که از هر لحاظ واجد اهمیت است. در خود کتاب‌های تاریخی، مانند: سیرالملوک‌ها، شاهنامه، تاریخ طبری، تجارب السلف و تاریخ بلعمی روایت‌های داستانی دیده می‌شود که صورت نیرومندی دارد. با این همه، این روایت‌ها یا قصه‌های جوامع حکایات در حد روایت داستانی باقی می‌ماند و به صورت رمان و قصه‌های کوتاه امروزی در نمی‌آید. این قسم روایت ساده داستانی در اروپا نیز موجود بود، بویژه در این قاره داستان‌های سلحشوران، مانند داستان «آرتور شاه» رواج بسیار داشت که برخی از آنها نیز از لحاظ صورت و معنا از ادب عیاران و جوانمردان ما اقتباس شده بود و نیز قصه‌های کوتاهی در ادبیات اروپای پیش از صنعت جدید نوشته و خوانده می‌شد که خاستگاه و منبع آنها را در ادب هند و ایران می‌بایست جست‌وجو کرد.

با پیدایش صنعت جدید بویژه در انگلستان قسمی تازه ادبیات داستانی به ظهور رسید. این قسم داستان به افرادی که به شهر آمده بودند، می‌پرداخت و به زندگانی مردم عادی توجه داشت، نه به زندگانی اشراف یا پهلوانان. البته در این میان، در عرصه جدال شاهان و کلیسا، در کشورهای انگلستان، فرانسه و آلمان... احساس ملی و قومی شدت گرفت و میل به استقلال طلبی در مردم شعله‌ور شد و بیشتر نویسندگان نیز جانب احساس ملی را گرفتند و برای استقلال یافتن زاد بوم خود، قسمی داستان نویسی به وجود آوردند که قصه تاریخی نامیده می‌شود.

در نوشتار زیر، آقای دست‌غیب ضمن اشاره به چگونگی داستان نویسی جدید در اروپا و مختصات آن، به پدیده رمان نویسی به پیروی از اروپایی‌ها در ایران و نوشتن رمان‌های تاریخی می‌پردازد. و به برخی از ابعاد چند اثر صنعتی زاده کرمانی، محمد باقر میرزا خسروی، شیخ موسی نثری، حسن بدیع، مشفق کاظمی انگشت می‌گذارد.

برته و ملالاله زار همدانی سامان یافت و قصد بر آن بود که دولتمردان آن زمان با افکاری که در وضع عمومی اروپا تأثیر بسیار داشته است، آشنا شوند. با این همه، کتاب دکارت انتشار نیافت و به فرمان ناصرالدین شاه نسخه‌های چاپی آن را سوزانده و از بین بردند.

عواملی مانند: ایجاد مدارس و کارخانه، گسترش یافتن دیوان سالاری، پیدایش شهرهای جدید، آشفتگی عمومی کشور و ناتوانی دربار قاجار در اداره و تنظیم مسایل داخلی و خارجی... احساس دینی و ملی ایرانیان را برانگیخت و طرفداران قانون، تحصیلکردگان و پیشوایان دینی همه خواستار تغییر اوضاع نابسامان آن روزها شدند. کم‌کم پای تجدد، بیداری افکار، قانون خواهی و مشروطه به میان آمد و آثار آن در ادبیات و زبان نیز به ظهور رسید.

آشنایی با تمدن جدید و فلسفه و ادبیات آن شعر و نثر فارسی را متحول کرد و قسم تازه ادبی یعنی رمان و رمان تاریخی را به وجود آورد. در این دوره، نویسندگانی مانند، طالب‌زاده (مسالک‌المحسنین)، میرزا حبیب اصفهانی (ترجمه: «حاجی بابای» جیمز موریه)، زین‌العابدین مراغه‌ای (سیاحت نامه ابراهیم بیگ)، محمدباقر خسروی (شمس و طغرا)... پیدا شدند که در درونمایه و صورت آثار داستانی مادگرگونی‌هایی ایجاد کردند. عواملی که از آنها یاد کردیم و تمایل عمومی به تجدد زمینه‌هایی بود که به شاعران و نویسندگان ما امکان داد اشعار و قصه‌های تازه‌ای بنویسند. افزایش جمعیت، پیدایش طبقه اداری و متوسط، رشد مشاغل مانند: کارمندی اداره‌ها و موسسه‌ها، دانشجویی، پزشکی، معلمی و مهندسی و پدید آمدن افرادی که علاقه و فرصت مطالعه دارند، گسترش فن چاپ و نشر، زیاد شدن شمار باسوادان... سبب شد که روحیه و ذوق جدیدی پدید آید. دانش‌آموختگان جدید خواهان خواندن مطالب تازه‌اند، خوانندگانی که دیگر گلستان سعیدی، تاریخ و صاف، تاریخ جهانگشا و نسخ‌التواریخ را در زمینه آموزش دیدن در مسایل تاریخی و ادبی کافی نمی‌دانند، خوانندگانی که سلیقه‌ها و خواست دیگری در خواندن کتاب‌ها دارند... آن چه از زیر قلم طالب‌زاده یا خسروی بیرون می‌آید مرتبط است با مسایل جدید کشور و این خواست همگانی. این تمایل را در شعر نیز می‌بینیم. شاعرانی مانند: یحیی دولت‌آبادی، رفعت، لاهوتی، دهخدا، میرزاده عشقی و بعد نیما یوشیج پیدا می‌شوند که صورت و درونمایه شعر را تغییر می‌دهند. نویسندگانی مانند «خسروی» نیز در صددند به شیوه ادبی جدید، یعنی رمان نویسی بپردازند.

رمان فارسی در آغاز به صورت سفرنامه، بازسازی وقایع دوره گذشته، داستان تاریخی... به ظهور می‌رسد. خسروی، بدیع‌الوزاره و صنعتی زاده کرمانی، نیاز عمومی به ستایش افتخارهای گذشته را در می‌یابند و به پیروی از نویسندگان جدید آن روز اروپا، رمان تاریخی

□ در زمان ناصرالدین شاه و به

فرمان او کتاب «گفتار دربار هرویش

در دست به کار بردن خرد» دکارت به

نام «حکمت ناصریه» (!) ترجمه و

به چاپ رسید و قصد بر آن بود که

دولتمردان آن زمان با افکاری که در

وضع عمومی اروپا تأثیر بسیار

داشته است، آشنا شوند. با این

همه، کتاب دکارت انتشار نیافت و

به فرمان ناصرالدین شاه

نسخه‌های چاپی آن را سوزانده

و از بین بردند.

می‌نویسند. این تمایل در دوره بیست ساله ۱۲۹۹ تا ۱۳۲۰، دوره پس از شهریورماه ۱۳۲۰ و حتی در دهه‌های اخیر ادامه می‌یابد و در همین دوره‌هاست که کتابی مانند «نادرشاه» دکتر میمنندی نژاد، نوشته و به چاپ می‌رسد که هدف آن برانگیختن احساس ملی است. همچنین به واسطه پیدایش شهرهای بزرگ و رشد باسوادان خوانندگان جدیدی به وجود می‌آیند در نتیجه، نویسندگان نیز در جست‌وجوی حامیان جدید و خوانندگانی جدیدند که حضور خود را با خرید آثار نویسنده و تشویق او اعلام می‌کنند. «رمان جدید فارسی» از بطن چنین تحولاتی زاده می‌شود و البته باید دانست که در این جا این فراروند همچون فراروندهای حقوقی و سیاسی تا حدود زیادی در عرصه تحولات جهانی متعین شده است. نویسنده قصه و رمان هم از آغاز کار رو به سوی تمدن جدید دارد و از آزمون‌های آنها بهره می‌برد، در واقع شاعران و نویسندگان ایرانی، راه را میانه بر می‌روند و چه بسا «رمان‌ها» و اشعاری که نوشته یا سروده شده که با زمینه اجتماعی ما هماهنگی و تماسی نداشته است. در مثل فلان نویسنده به پیروی از تورگنیف یا داستایفسکی خواسته است قهرمانانی نیپیلیست را در متن زندگانی اجتماعی ما به حرکت درآورد یا در غیاب کارگر صنعتی بر آن شده است، کارگری انقلابی همچون پل و لاسف گورکی بیافریند یا در جامعه‌ای که حرکت‌های آن بسیار کند است، فردی را به نمایش گذاشته که دارای آشفتگی روحی اشخاص داستانی فاکتور و جویس است اما داستان‌هایی نیز هست که گرچه از الگوهای غربی

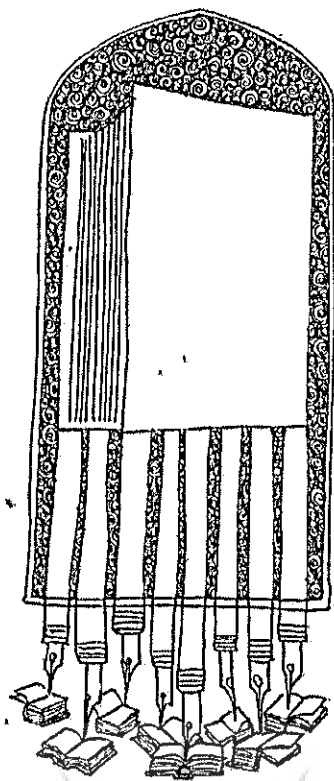
تأثیر پذیرفته، ویژگی‌های بومی این سرزمین را نشان می‌دهد و اشخاص آنها از ما هستند یا به ما نزدیک‌اند. اشخاصی مانند: سیدمیران، آهو خانم، هما، زری، فرنگیس، استاد ماکان، غلام، خاله شیرمحمد (در شوهر آهوخانم، سووشون، چشمهایش، اوسنه باباسبحان، همسایه‌ها و تنگسیر) را در کوچه و بازار و شهر و روستای خودمان می‌توان دید ولی شخصی مانند «هومر» در «شفت‌شفت» شغله‌ور (نام قهرمان داستان هم فرنگی است!) با ما هیچ رابطه‌ای ندارد، و از آن گیاهانی نیست که در این سرزمین روئیده باشد. «رمان یکی از عرصه‌های وسیع و غنی است که می‌تواند جایی برای جست‌وجو و یافتن پاره‌ای از «خود» ما باشد و نیز خاصیت افسونی هنر و ادبیات، عمده‌ترین حلقه ارتباط آن با آدمیانی است که قلبی ساده و ذهنی پیچیده دارند و می‌خواهند انسانیت خود را لحظه به لحظه از نطفه دهند.» (۱)

برای رسیدن به نتیجه‌ای کم و بیش خشنودکننده رمان «تهران مخوف» مشفق کاظمی، (نخستین داستان بلند جدید فارسی) را به نظر آورید. این کتاب در ۱۳۰۱ نوشته شده و در ۱۳۰۳ در تهران به چاپ رسیده. نویسنده آن تحصیلکرده آلمان و فرانسه است و در بازگشت به ایران به مشاغل «دیوانی» می‌پردازد و مدیر مجله «ایران جوان» می‌شود و اشعاری ترجمه می‌کند یا می‌سراید. از «تهران مخوف» بر می‌آید که او مکان‌های آن روزی تهران، مکان‌هایی که داستان در آنها می‌گذرد، «هممانخانه» خانه‌های اشرافی، خانه‌های بدنام، خیابان‌ها و کوی‌ها... را خوب می‌شناسد و بویژه گسترش شهر و ابزارهای جدید را در اثر خود نشان می‌دهد. نویسنده به گردش اوضاع بدبین است و دوره نوآیین یا عصر مشروطه را آن سان که در خور آنست نمایان نمی‌سازد. قهرمانان کتاب اشراف زمیندار، کارمندان بلندرتبه یا کم پایه اداره‌ها، افسر ژاندارم و زنان طبقه متوسط‌اند، فرخ یکی از قهرمانان اصلی کتاب فردی است تحصیلکرده، اما بیکار که آرمان‌های ترقیخواهانه دارد، اما بیشتر در کش و قوس زندگانی فردی خود می‌پوید و بویژه با «مهین» دختر عمه خود در کنکاش است که چگونه به قسمی پدر و مادر دختر را به ازدواج ایشان راضی سازد یا دختر را با رضایت خود او برباید. جواد، کارگر و پیشه‌ور ساده دل و وفادار در نقش «نوکر» فرخ ظاهر می‌شود و به گناه همدستی با ارباب در ربودن دختر به زندان می‌افتد. خود فرخ نیز به واسطه توطئه ف‌السلطنه پدر مهین دستگیر و همراه تبعیدیان به خراسان برده می‌شود و... بسیاری از مسایل سیاسی و شغلی در کلوپ فرنگی در چهارراه کنت خیابان لاله‌زار، مرکز تفریح و بازی و وقت‌گذرانی پولداران و فرنگی‌ها و متجددان و فرنگی‌مآبان حل و فصل می‌شود. در جلد دوم کتاب، «یادگار یک شب» حتی انقلاب گیلان از دید منفی نگریسته شده است و نیز امیدواری جوانانی مانند فرخ به اصلاح اوضاع پس از کودتای سیدضیاء نقش بر آب می‌شود. بخشی از کتاب در وصف

زندگانی زنان روسی است و شوربختی ایشان و شوربختی زنان به واسطه روابط نادرست اجتماعی و این همه در متن داستان به خوبی جوش خورده است. نویسنده با وجود انتقاد شدید از جامعه اشرافی از درخواست اصلاحات عادلانه قدمی فراتر نمی‌نهد... راهی برای رهایی از وضع مخوف آن روز نشان نمی‌دهد و داستان به صورت بدبینانه‌ای پایان می‌یابد» (۲)

«تهران مخوف» این امتیاز عمده را دارد که تهران و ایران در حال حرکت را نشان می‌دهد، اشخاص داستانی در روستا و شهر با اوضاع تازه‌ای روبرو می‌شوند. در شهر بویژه سواراگن می‌شوند، بلیط می‌خرند، لاله زار می‌روند، در همان زمان به مجالس تعزیه، جشن‌ها و اعیاد ملی و دینی گذر دارند. قدیم و جدید در متن این کتاب به هم می‌آمیزد، زشت و زیبا در کنار هم نمایان می‌شود. در برابر جواد و مادر او فرخ که افرادی خرده پایا متوسط هستند و آدمی گری دارند و نیک‌اند، اشراف پول دوست و کارمندان متقلب و شاهزادگان مبتذل... قرار می‌گیرند و نویسنده از افراد نخست چابنداری می‌کند و از دومی‌ها بیزار می‌شود و اینها همه از ثمرات مشروطه و نمایانگر دوره جدید است. بسیاری از دورنمایه‌های اصلی این کتاب در مثل مساله جنجال دو نسل (مهمین و پلرش ف السلطنه)، اعتراض و عصیان انقلابی (فرخ در قفقاز و در جنبش گیلان)، مسئله روسی‌گری... در رمان‌ها و داستان‌های بعدی یا همزمان «تهران مخوف» مانند: «یکی بود یکی نبود» جمال زاده، «زیبا» اثر محمد حجازی و آثار محمد مسعود با همین دشواری‌های اجتماعی طرح می‌شود بویژه در «رجل سیاسی» (مجموعه یکی بود یکی نبود) جمال زاده و در زیبا، مشروطه از نظر منفی نگریسته شده. در اثر جمال زاده، پیشه‌وری ساده به میدان می‌آید و برای برآوردن مقاصد خود حرف‌های انقلابی می‌زند. جمال زاده نیز مانند حجازی گرچه خرواسته است تظاهرات سیاسی مردم را نشانه چهل و سودجویی آنها بدانند، ناخواسته عنصری تازه آگاهی اجتماعی و ملی را در عرصه زندگانی مردم ایران نشان داده است.

نخستین «رمان»‌های فارسی، داستان‌های تاریخی است که بالیدن آگاهی سیاسی و احساسات ملی را می‌رساند. «شمس و طغرا» محمدباقر خسروی (۱۲۶۶ تا ۱۳۳۸ ه.ق) از همین معنی حکایت دارد و نخستین یا از نخستین رمان‌های فارسی است. البته، داستان بلند ستارگان فریب خورده آخوندزاده که آن نیز از کتاب تاریخی «عالم آرای عباسی» اخذ شده و به صورت داستان درآمده، پیش از کتاب خسروی نوشته و چاپ شده است. اما این کتاب در اصل به ترکی نوشته شده و میرزا محمدجعفر قرچه‌داغی آن را به فارسی درآورده. از این رو نمی‌توان آن را نخستین رمان فارسی شمرد (این کتاب در سال ۱۲۹۰ و ۱۲۹۱ در تهران انتشار یافت). گرچه ستارگان فریب خورده، تصویری است از دولت شاه عباسی که اهل دولت و دربار و

منجم، جملگی مردمی بی‌خبر و چاپلوسند... و شخصیت مترقی و اصلاح طلب داستان در سیمای مرد قزوینی، یوسف سراج جلوه‌گر است و از میان مردم برخاسته... باز نویسنده احوال زمان خود را در دانستگی دارد و هوشیارانه زمان وقوع آن را به گذشته می‌برد (۳) البته در آن زمان مردم و حتی بسیاری از تحصیلکرده‌های ایران هنوز مفهوم «رمان نویسی» را نمی‌دانسته‌اند. فرهاد میرزا، مترجم «جام جم» در تفلیس به آخوندزاده می‌گوید: «در تاریخ عالم آرای عباسی و نقل یوسف سراج آن قدر تفصیل نیست که تو نوشته‌ای.» و او پاسخ می‌دهد که «مگر من تاریخ نوشته‌ام که هرچه به وقوع آمده، تنها آنها را به قلم بیاورم؟ مطلب جزوی را دست‌آویز کرده از خیال خود به آن بسط دادم... این قسم تصنیف را «رمان» می‌گویند که نوعی از فن دراماست» (۴) دکتر خانلری سیاحت‌نامه ابراهیم بیک و «مسالك المحسنين» را نیز از رمان‌های انتقادی، اخلاقی و اجتماعی می‌شمارد. سیاحت‌نامه در بردارنده مشاهدات جوان غیرتمند ایرانی ابراهیم بیک از دوره قاجار است و «مسالك المحسنين» سفر خیال علمی است. باز هم او می‌گوید که «گفتار خوش یارقلی» شیخ محمد محلاتی هروی (که به صورت سفرنامه نوشته شده) از نمونه‌های خوب داستان‌های انتقادی و اجتماعی آغاز ظهور رمان فارسی است اما در واقع این کتاب‌ها را به سختی می‌توان حتی داستان شمرد، گرچه صحنه‌های داستانی فراوانی نیز دارند.

نخستین رمان‌هایی که به زبان فارسی درآمد، داستان رویدادها و رمان‌های تاریخی و شرح حال

رجال بود. کنت مونت کریستو؛ ترجمه محمدطاهر میرزا (۱۳۱۲ ه.ق)، «حاجی بابا» جیمز موریه ترجمه میرزا حبیب اصفهانی (۱۳۲۳ ه.ق)، (۱۹۰۵ م)، «تاریخ ناپلئون اول، تلماک، تاریخ ویلهم، سه تفنگدار، سفرنامه استانلی...» (۵)

نویسندگان رمان‌های تاریخی از افراد تحصیلکرده بودند و برای برانگیختن حس ملیت به تاریخ گذشته ایران مراجعه کردند. این کارپیشینه‌ای دراز داشت. در قرن چهارم هجری، فردوسی به همین انگیزه به سرودن داستان‌ها و تاریخ گذشته پرداخت و دقیقی پیش از او و اسدی طوسی پس از او همین کار را تعهد کردند. سمک عیار و داراب نامه طرطوسی و داراب نامه محمد بیغمی و برزنامه، بهمن نامه، جهانگیرنامه (که جنبه دینی آن بسیار قوی است) و سام نامه (از دوره تیموریان)، بختیارنامه، طوطی نامه و... از قصه‌های عامیانه یا اساطیر پهلوانی... همه برای زنده نگاهداشتن خاطره قومی نوشته یا سروده شده است. کار فردوسی البته در تراز نخست است، و شاهنامه سند تاریخی با ارزشی است که سنت‌های گذشته را با نهایت امانت حفظ کرده با وجود همه خیال پردازی‌ها و مجازهایی که در آن به کار رفته از واقعیت‌هایی پرده برمی‌دارد که نه فقط برای تاریخ بلکه همچنین برای سرآغاز تاریخ و سنجش جوامع بشری حائز اهمیت است. (۶)

در دوره مشروطه نیز توجه به آثار گذشته به پیش نما آمد. میرزا آقاخان کرمانی با سرودن و نوشتن نامه باستان و تاریخ اسکندری (۱۳۱۳ ه.ق) در عظمت و نیز در انتقاد از تاریخ گذشته داد سخن داده است. خسروی، بدیع، صنعتی زاده کرمانی از نخستین کسانی بودند که برای برانگیختن شور و شوق مردم و رهایی دادن ایشان از کورختی و بی‌اعتنایی نسبت به زادبوم شان به نگارش «رمان» دست زدند.

محمدباقر میرزا خسروی؛ خسروی فرزند محمدنحیم میرزا از شاهزادگان قاجار در ۱۲۶۶ ه.ق در کرمانشاه زاده شد و مدتی در تلگراف خانه این شهر بطور رایگان خدمت می‌کرد. مدتی ملازم علاءالدوله حاکم کرمانشاه بود و سپس عزلت گزید و مرید «و فاعلیشاه» سرسلسله درویشان نعمت‌اللهی شد. اوقات فراغت را در زمان سفر به فارس در ملازمت علاءالدوله، به مشاهده آثار تاریخی گذراند و سپس تأملات خود را در زمان تاریخی «شمس و طغرا» بازتاباند. مدتی در کرمانشاه زندان بود و سپس به تهران آمد و با دانشمندان هم صحبت شد. خسروی در همین شهر در ۱۳۳۸ ه.ق درگذشت. آثار دیگر او «دیبانی خسروی» درباره دویت و بیست شاعر نامدار عرب، رساله تشریح العلل در عروض، عذراء قریش ترجمه از جرجی زیدان... است. (۷)

شمس و طغرا، همراه با ماری و نیسی، طغرل و همای داستانی سه جلدی است. موضوع داستان مربوط به دوره پراشوب حکمرانی مغول در ایران است. نویسنده می‌کوشد زندگانی فتودالی ایران را

در دوره حکومت ایلخانان، در اواخر زندگانی سعدی و در دوره حکومت تابع مغول در فارس، آتش خاتون ترسیم کند. شمس قهرمان کتاب از فرزندان فقیر شاهزادگان دیلمیان، عاشق طغرا، دختر التاجو بهادر- سرکرده مغول- می شود و طغرا نیز شمس الدین را دوست می دارد اما هر دو می دانند که مغول دختر به تاجیک (ایران) نمی دهد. داستان عاشقانه این دو همانند داستان های دیگر این سبک با برخورد با چنین مانعی آغاز می گردد. عاشق و معشوق در این زمان جز سوختن و ساختن چاره ای ندارند.

سپس شمس در مسابقه اسب دوانی و چوگان بازی هنرتمایی می کند و مورد عنایت آتش خاتون قرار می گیرد و همراه با خادم خود «خرم» و پهلوان محمدنجان و عیاران شیراز پهلوانی ها می کند و از مهلکه ها به سلامت بیرون می جهند. کشف گنج مخفی عضدالدوله دیلمی نیای وی، او را ثروتمند می کند، مدتی پنهانی در قصر سردار مغول به سر می برد، سعدی صبغه عقد او و طغرا را می بندد او به سفر دریا می رود و به دست دزدان دریایی اسیر می شود. نویسنده برای پیش برد داستان ماجراهای تاریخی فرعی دیگری در «رمان» گنجانده است و به وصف جزئیات پرداخته. در این کتاب، اوصاف زنده فراوانی درباره عادات و مراسم عروسی و سوگواری، زندگانی دریایی، پهلوانان، لوطیان، عیاران، مجادلات و مبارزه های آنان، سفرهای دریایی و شکار... در کشورهای اسلامی و بویژه ایران دیده می شود که براساس آگاهی تاریخی و همراه با نقل قول از کتاب ها نوشته شده است. خسروی در بهره گیری از منابع تاریخی، از نویسندگان غربی پیروی می کند و توصیف های او از مناظر و اشخاص به شیوه ای جدید نوشته شده است. او البته، از آن جمله روشنفکرانی نیست که می گفتند ایران سراپا باید فرنگی شود، با این همه، از حمله به مراسم قدیمی شده خودداری نمی کند. چند همسری را نمی پسندد. لابد چون مردان شرایط لازم شرعی را رعایت نمی کرده اند با آن مخالف است. مشروطه خواهی او در اشاره های زنده به شرایط سیاسی و اجتماعی قرن ۱۳ هجری، حمله تند به حکومت ستمگر و فئودال ها و حاکمان پیگانه (۸)... نمایان می گردد. صحنه های هیجان انگیزی مانند آتش سوزی و نجات یافتن دو زن به دست شمس الدین، زمین لرزه و خرابی شهر و نبرد با اشرا... در کتاب هست که مزایای هنری اندکی دارد اما نویسنده در تصویر زندگانی مردم و چهره اشخاص مهارت زیاد به کار می برد. ماخالسکی می گوید: «خسروی نخستین نویسنده ای است که در رمان مدرن فارسی خود مردی خلق کرده با رویه های طبیعی و شخصیت هایی که از نظر روان شناسی هیجان انگیزند.» با این همه، نویسنده، نتوانسته است رمان کاملی در مثل به شیوه نویسندگانی مانند (سروالتراسکات...) به وجود آورد. در مثل زمانی که می خواهد شمس الدین را به صورت پهلوان و

□ رمان فارسی در آغاز به صورت

سفرنامه، بازسازی وقایع دوره

گذشته، داستان تاریخی... به

ظهور می رسد. خسروی، بدیع

الوزاره و صنعتی زاده کرمانی، نیاز

عمومی به ستایش افتخارهای

گذشته را در می یابند و به پیروی از

نویسندگان جدید آن روز اروپا،

رمان تاریخی می نویسند.

سلحشوری رزم آور و جوانمرد به نمایش بگذارد، گاه ماجراجویی می آفریند که انگیزه ها و هدف هایش بسیار دور از پهلوانان و آرمانی قرون وسطایی است. البته باید پذیرفت که او نمونه اصلی، یا سرمشق اروپایی اش، او، داریان (۹) و کنت مونت کریستو (۱۰) نیز همین نقص را دارا هستند. جمال زاده در مقدمه «دلیران تنگستانی» درباره «رمان ها»ی تاریخی فارسی می نویسد «دلیران تنگستانی با آن که رمان تاریخی است متضمن قصه و افسانه ای که وقایع تاریخی در طی آن بیاید و مانند دورشته مروارید مطالب متفرقه را به یکدیگر مربوط سازد نیست و این نقص عمده در همه آثار عهد کنونی ما دیده می شود و به همین جهت، رمان های معدودی هم که به زبان فارسی نوشته شده آن طور که باید غنچه به دل نمی زند... شاید تنها استثناء کتاب شمس و طغرا، باشد... که در ادبیات نثر قرون اخیر ما به کلی بی نظیر است و تنها کتابی است که به عنوان نمونه ادبیات جدید فارسی شایسته است که به زبان خارجی ترجمه گردد.» (۱۱) شمس و طغرا از لحاظ سیاسی اهداف مشروطه خواهان اعتدالی طبقه متوسط را بیان می کند. خود نویسنده نیز از شاهزادگانی است که مانند قهرمان کتابش به فقر و فاقه افتاده، در جزء طبقه متوسط درآمده است. کتاب کاملاً مدرن و اروپایی نیست، اگرچه نویسنده کوشش زیاد به کار می برد، اشخاص را به صورت واقعی و زنده و امروزی نشان بدهد باز سرگذشت شمس و عشق ورزی او با طغرا و اوصاف آدم های دیگر به افسانه های ایرانی «راویان اخبار» و به منظومه های عاشقانه نظامی گنجوی و پیروان او

همانندی پیدا می کند. (۱۲)

شیخ موسی نثری: این نویسنده کتاب «عشق و سلطنت یا فتوحات کوروش کبیر» را نوشته و «رمان» تاریخی و آموزشی به وجود آورده. نام او شیخ موسی کبودر آهنگی و مدیر مدرسه نصرت همدان بوده است. نگارش کتاب در ۱۳۳۴ ه. ق به پایان رسیده و در ۱۳۳۷ ه. ق (۱۹۱۹ م) در همدان چاپ شده عشق و سلطنت داستان زندگانی کوروش است از دوران کودکی او تا زمانی که اکیانان را می گشاید و بر مسند شاهی می نشیند. نویسنده روایات تاریخی هر دوت را گرفته و آن را بنیاد کار قرار داده (بخش ایجاد امپراطوری پارس، بند ۱۰۷ تا ۱۳۰) و آگاهی های تاریخی دیگری را از او ستایا است. (۱۳) شیخ موسی نام های اشخاص را از زبان فرانسه می گیرد نه از تلفظ قدیمی ایرانی، و هم چنین به نظر پراوان کتاب او پر است از آگاهی های تاریخی، یادداشت های باستان شناسی و اساطیری و مطالب پراکنده دیگر (۱۴). رمان شیخ موسی سه جلدی است. جلد دوم «ستاره لیدی» نام دارد. در ۱۳۴۲ و ۱۳۴۳ (۵-۱۹۲۴ م) به چاپ رسیده. در این جلد، عملیات رزمی کوروش در برابر شاه لیدی و پیروزی او بر این شاه و الحاق سرزمین لیدی به ایران... مجسم شده است. جلد سوم «سرگذشت شاهزاده خانم پابل» در کرمانشاه در ۱۳۵۰ ه. ق (۳۲-۱۹۳۱) به چاپ رسیده و حاوی ماجراهای تاریخی است. این اثر، رومانی است درباره هر میزان آخرین شاهزاده مدیا و ایردیس آخرین شاهزاده خانم پابل. (۱۵) جلد دوم و سوم بهتر است و آگاهی های تاریخی آمده در آنها به شیوه بهتری با داستان جوش خورده و نام های اشخاص به اصل فارسی نزدیک تر شده است. «اثر شیخ موسی از لحاظ تحول شخصیت های قهرمانانش نقایصی دارد از جمله این اشخاص به صورت کلیشه ای وصف شده اند، و دشمنان آنها به صورت بد و مبتذلی نمایان می گردند و همه انگیزه های شان جنبه منفی دارد. اما قهرمانان اثر شیخ موسی به سادگی سخن می گویند و توصیف طبیعت در کتاب او در قیاس با نثر سنتی به واقعیت ها نزدیک تر است.» (۱۶) جلد سوم اثر او بویژه خواندنی تر است، در هر سه جلد قهرمانان کمتر سخن می گویند اما آن جا که به سخن در می آیند، به هر طبقه ای که متعلق باشند مانند یکدیگر حرف می زنند. از نظر تاریخ نگاری و توالی رویدادها نیز کتاب خالی از نقص نمانده است.

حسن بدیع: میرزا حسن خان بدیع نصرت الوزاره در ۱۲۵۱ ه. ق در کازمین به دنیا آمد علوم ادبی را در بصره آموخت و با زبان فرانسه نیز آشنایی یافت و از مشروطه خواهان بود. از آثار اوست: مقاله ها و قصیده ای فکاهی درباره انقلاب مشروطه (در روزنامه جیل المیتین)، دستور زبان فارسی، تاریخ بصره ۱۳۱۶ خورشیدی، دیوان اشعار، بمبئی ۱۳۳۲ ه. ق داش مشتی پاریس (ترجمه) سرگذشت شمس الدین قمر، نامه باستان. بدیع

مانند بعضی دیگر مدعی است که نخستین قصه تاریخی ایرانی را در دوره جدید نوشته است. این دعوی درست نیست اما علت بیان آن بی خبری وی از چاپ آثار خسروی و موسی کبودرآهنگی بوده است. بدیع در «نامه باستان» می گوید روایات هردوت را با روایت های شاهنامه ترکیب کند و آگاهی های تاریخی دیگری نیز از منابع عربی و فرانسه بر آن بیفزاید، به این صورت کتاب او ترکیبی از واقعیت و افسانه. درونمایه کتاب داستان عشق «بیژن و منیژه» است که در زمینه واقعیت های تاریخی زمان کوروش قرار داده شده. نویسنده توانسته است عهد باستان ایران را چنان که باید هنرمندانه تصویر کند و عامل تاریخی و آموزشی بیش از حد لزوم در ساختمان رمان دخالت یافته است» (۱۷) بعضی از پژوهندگان در این باره نظر دیگری دارند و می گویند «بدیع در توصیف مکان ها مهارت بسیار نشان می دهد. خطای تاریخی، فنی در زبان شناسی در «داستان باستان» او اندک است اما تاریخ شماری دقیق و طرح ماهرانه آن توجه خواننده را برمی انگیزد و مقام هنری اثر را بسیار بالا می برد. زبان داستان در ایجاد واژگان رمان فارسی گام مهمی برمی دارد. بعضی از قهرمانان او به قسمی سخن می گویند که متناسب با وضع اجتماعی آنان است بویژه شهزادگان اما نویسنده در این زمینه در همه موارد توفیق چندانی نیافته است. شهزادگان او به زبان درباری سخن می گویند در حالی که مردم عادی با گویش محاوره ای و محلی بیان مقصود می کنند» (۱۸) بدیع نیز مانند خسروی و شیخ موسی، دلمشغول بر انگیزختن احساسات ملی است و داستان او با پیروزی کوروش بر لیدیا و بابل پایان می پذیرد. کوروش در نزد او شهریار آرمانی است و ایرانیان را به پیشرفت دادن حرفه و فن تشویق می کند. در کتاب او تاثیر رمان فرانسوی کم می شود (۱۹) و به قالب ویژه محلی دست می یابد. صنعتی زاده کرمانی: عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی فرزند حاج علی اکبر در ۱۳۱۳ ه. ق در کرمان به دنیا آمد و از چهارده سالگی به کسب و بازرگانی و نویسندگی پرداخت. پدرش به واسطه فشار دستگاه استبداد به قسطنطنیه رفت (۱۲۶۶ ه. خورشید، ۱۹۰۷ میلادی) و با سیدجمال الدین اسدآبادی دوست شد و از سوی او مأموریت یافت به ایران آمده جزوه هایی انقلابی چاپ کند. مشروطه خواهان آن روز بویژه در شهرهای دور افتاده به الحاد و بهایی بودن متهم می شدند و از مردم نادان آزار می دیدند. حاج علی اکبر ناچار شد دست از کار بکشد و دچار فقر بشود. پسرش برای تامین معاش، کبریت می فروخت، حاج علی اکبر سپس تهور به خرج داد و یتیم خانه ای باز کرد و پسرش نیز کتابفروش شد. در نتیجه او ضاع خانواده بهبود یافت. میدان زندگانی برای عبدالحسین صنعتی زاده تبدیل به مدرسه شد و نخستین کتاب خود را در پانزده سالگی نوشت و به خرج خود در بمبئی به چاپ رساند (دامگستران

نویسندگان رمان های تاریخی از افراد تحصیل کرده بودند و برای برانگیختن حس ملیت به تاریخ گذشته ایران مراجعه کردند. این کار پیشینه ای دراز داشت. در قرن چهارم هجری، فردوسی به همین انگیزه به سرودن داستان ها و تاریخ گذشته پرداخت و دقیقی پیش از او و اسدی طوسی پس از او همین کار را تعهد کردند.

اثر او در ۱۳۲۹ ه. ق نوشته و در ۱۳۳۹ در بمبئی چاپ شده) مغازه کتابفروشی او مدت ده سال دایر بود و به پاتوق روشنفکران کرمان تبدیل شد و او سپس به تهران آمد و در این شهر بازرگانی معتبر گشت. صنعتی زاده در ۱۳۰۷ خورشیدی (۱۹۲۷ م) دومین رمان تاریخی خود «مانی» را به چاپ رساند. این کتاب بازسازی زندگانی مانی نقاش و پیام آور است. در دامگستران با انتقام خواهان مزدک (چاپ شده در ۱۹۲۱ م) دلایل سقوط امپراطوری ساسانی و پیروزی عرب عرضه می شود. نویسنده جوان به واقعیت های مهم و گسترده تاریخی نظر دارد و به استبداد شاه ساسانی و درباریان سودجو و خودکامه و تعصب دینی سررشته داران و موبدان بر ضد اقلیت های مذهبی اشاره می کند. سلسله ساسانی دیگر فاقد رعایای وفادار و صدیق است و بیشتر مردم زیر تاثیر آموزه های مزدک می خواهند انتقام کشته شدن او و پیروانش را که به فرمان خسرو انوشیروان نابود شدند، بگیرند. به گفته برتلس*، قصه نویس نشان می دهد حکومت خودکامه فاسد به سبب فشار و نیرو سقوط می کند. عرب از بیرون با پیام برادری و برابری و جامعه انتقام خواهان مزدکی از درون که به انگیزه انتقام به حرکت درآمده اند، استقلال ملی و سلسله ساسانی را از میان

برمی دارند. این مسئله که به طور وسیعی در ایران آن روز پذیرفته شده بود می گفت که شاه مستبد به حمایت از موبدان بر مردم ستم روا می داشت، و مزدکیان که در اندیشه انتقام بودند به اغراب پیوستند و موجب شکست ساسانیان شدند. به هر حال در این زمینه می توان با آرنوا توین بی همراه شد که گفته است: «قدرت ساسانی دیگر در نشان دادن دلیل وجودی استقرار خود ناتوان شده بوده است» (۲۰)

تصویر رئیس مزدکیان که یزدگرد سوم را می کشد و ساخت کلی کتاب نفوذ کنت مونت کریستوی الکساندر دوما را نشان می دهد. نویسنده می گوید موبدان زردشتی را به بدترین حال ممکن تصویر کند و در این زمینه واپس گریبان زمان خود را نیز در نظر دارد. چکیده داستان این است: «یزدگرد که از رویدادهای گذشته و حال دچار هراس گردیده بر آن می شود خوابگاهی با درهای نامرئی برای خود بسازد و چهار برادر بنا و زندانی را به این کار مامور می کند. این چهارتن به گناه مزدکی بودن به زندان افتاده اند. پس از پایان کار به عنوان پاداش، شراب زهر آلود به آنها می دهد، سه تن از برادران جان می دهند اما چهارمین نفر «ماهوری» چون به خوردن افیون اعتیاد داشته از مرگ رهایی می یابد و سوگند یاد می کند انتقام برادران خود و همه مزدکیان را از دستگاه خودکامه بگیرد. از نظر تاریخی کتاب «دامگستران» نادرستی های زیادی دارد. او در واقع بر بنیاد برخی واقعیت های تاریخی داستانی پرداخته و هر چه دلش خواسته گفته است و به گفته مینوی تاریخ را مسخ کرده (۲۱). اما نیکیتین خاورشناس روسی باور دارد که این کتاب فقط تصویر یا پرده ای از انحطاط ساسانی نیست بلکه هشدار به مردم درباره اوضاع آشفته کشور زمان انقراض قاجاریه است تا مردم بدانند خطرهای زیادی ایران را همانند عهد ساسانی، از درون و برون تهدید می کند (۲۲) صنعتی زاده پخش دوم «دامگستران» را در ۱۳۰۵ خورشیدی (۱۹۲۶ م) به واسطه تشویق براون به چاپ رساند. تشویق براون او را که از خطاهای تاریخی کتاب مایوس شده بود، سرشوق آورد (۲۳) صنعتی مدعی شد که دامگستران را در ۱۲۷۹ ه. خورشیدی، ۱۹۰۰ م در ۱۵ سالگی نوشته بوده است و در این صورت «رمان» او پیش از «رمان» شمس و طغرا (۱۹۰۹ چاپ شده) نگارش یافته بوده. اما به هر حال چاپ کتاب خسروی مقدم است و تحقیق گفته صنعتی زاده نیز آسان نیست. دومین «رمان» او مانی (۱۹۲۷ م) نیز تاریخی است. مانی خانواده اش را ترک می گوید و عازم سفر طولانی می شود. به سفارش عمویش برای آموختن نقاشی به چین می رود. دختری زیبا و اسیر را از دست دزدان دریایی نجات می دهد و به عشق او گرفتار می آید. گنجینه پنهانی معابد موجود در کوه های ترکستان را می یابد و به شاهپور اول ساسانی می دهد تا شاه از وی حمایت کند و آموزه دینی او را آیین رسمی کشور سازد. سپس به وصف نبرد ماچین و نبرد شاهپور با امپراطور والرین می پردازد. شاهپور

با یاری مانی گنج مخفی خود را بازمی یابد و سرانجام همه در آتشکده گرد می آیند و در مراسم همسری مانی دختر شرکت می جویند و داستان به خوشی تمام می شود. این کتاب در قیاس با دامگستران طرح خوبی دارد. رویدادها غیر منتظره و لحظه های دراماتیک قصه را غنی ساخته و در برابر والرین امپراطوری بی رحم، مست و فاسد، شاهپور ساسانی قرار می گیرد که دارای صفات نیک دانایی، دلیری و حتی گرایش های آزادیخواهانه است! اشخاص غیر عمد و واقعی نیز در کتاب دیده می شود مانند مالک فتودالی که در نهایت خشونت و سنگلی با روستاییان ستم می کند. (۲۴)

سومین کتاب صنعتی زاده «سلحشور»* (تهران ۱۳۱۳) با ظهور سلسله ساسانی و عروج اردشیر بر مسند شاهی سروکار دارد و شاهی اردوان آخرین شاه اشکانی. این کتاب نیز بر زمینه تاریخی استوار است و سخن از قیام اردشیر و نبرد اوست بر ضد اردوان. کتاب دیگر او سیاهپوشان (۱۳۲۵) خورشید) درباره قیام ابومسلم خراسانی و پایان غم انگیز زندگانی اوست.

آثار دیگر او این هاست: چگونه ممکن است متمدن شد (۱۳۱۰) رستم در قرن بیستم (۱۳۱۵) عالم ابدی (۱۳۱۸)، مجمع دیوانگان در دو جلد (جلد اول، تهران ۱۳۰۳)، فرشته صلح یا فتانه اصفهانی (۱۳۳۲) این کتاب اثری تخیلی است درباره زنی که می خواهد جنگ را متوقف کند. آخرین قصه تاریخی او نادر و فتح دهلی (۱۳۳۷) است. از میان آثار غیر تاریخی او مجمع دیوانگان درونمایه طرفه ای دارد: همه انسان ها دیوانه اند و... (۲۵) گروهی از مردم به خواب مصنوعی می روند و در خلال آن دو هزار سالی از زمان خود جلو افتاده به «عصر خرد» می رسند و تجربه های عجیب و غریبی به ویژه در زمانی که به دیدار «عصر خورشید» می روند از سر می گذرانند (۲۶) زبان این نویسنده ساده و روشن است و اگر چه او در دوره خود زیاد شهرت پیدا کرد در شمار نویسندگان آفرینشگر و مبدع معاصر نیست.

نویسندگان دیگر: رمان نویسی در زمینه تاریخی پس از خسروی و بدیع و صنعتی زاده به ویژه در دوره حکومت بیست ساله (۱۲۹۹ تا ۱۳۲۰) و پس از شهریور ۱۳۲۰ به ویژه در دوره ای که خود کامگی و اختناق سررشته داری زیاد می شد، ادامه می یابد و «رمان» تاریخ نویسی، همچون رشته ای پرثمر از رشته های ادبی فارسی خود را نمایان می سازد. حاکمیت دوره بیست ساله بویژه در زمانی که اجازه بیان مسائل روزانه را به نویسندگان نمی دهد یا برای درخشان جلوه دادن گذشته به تشویق این گونه «رمان» می پردازد، گاهی عامل و موجب پیشرفت این فن ادبی می شود. در دوره حکومت بیست ساله زمام داران برای تقویت حکومت «شاهنشاهی» و قیاس آن با «عصر زرین» حاکمیت خود، قسمی ایران گرایی و سطحی رارواج می دهند، و بدین گونه است که برخی از داستان های تبلیغی برای تحریف تاریخ یا جازدن افسانه به جای واقعیت، به پیش نما

□ نخستین «رمان» های فارسی، داستان های تاریخی است که بایدن آگاهی سیاسی و احساسات ملی را می رسانند. «شمس و طغرا» محمدباقر خسروی (۱۲۶۶ تا ۱۳۳۸ ه.ق) از همین معنی حکایت دارد و نخستین یا از نخستین رمان های فارسی است.

داستان زیر شعاع جولان اندیشه و تصور نویسنده قرار گرفته و پیشرفت های قرن بیستم را به حلی بالا برده که حتی رستم داستان را که در دوره باستان مظهر کمال بود، در برابر مردم امروز خوار و زیون نشان داده است. نویسنده به برتری اخلاق و عادات های امروزی بر اخلاق قدیم باور مند است و قدرت انسان جنید را قدرت برتر می شناساند. همچنین باور دارد که دولت جهانی آینده واقعیت خواهد یافت و پرچم ایران بر فراز کاخ آن دولت به اهتزاز در خواهد آمد... این نویسنده در سال ۱۳۵۲ پس از عمل جراحی در پاریس بلرود زندگانی گفت: (از نیما تا...، ص ۲۲۷)، خالسی، «رمان های تاریخی ایران»، کراکوی، ۱۹۵۲.

* داستان «سلحشور» صنعتی زاده به گفته آرتین پور در سال ۱۳۱۲ خورشیدی به چاپ رسیده و از بدی اوضاع ایران دوره اشکانیان سخن می راند و از فقر و شوربختی روستاییان و دشت نشینان و ستم مأموران دولتی و ریا، دورویی مغان و قیام اردشیر پسر پایک... (از نیما تا روزگار ما، آرتین پور، ص ۲۲۶)

بی نوشت:

- ۱- محمود دولت آبادی، مجله آدینه، شماره ۴۳ و ۴۴، ص ۷۹، نوروز ۱۳۶۹.
- ۲- ۳- اندیشه های میرزا فتحعلی آخوندزاده، صص ۶۰ و ۵۰.
- ۴- نخستین کنگره صص ۱۴۹ و ۱۵۱.
- ۵- نخستین کنگره، صص ۱۳۳ به بعد، سبک شناسی، ۳/۳۳۹.
- ۶- تاریخ ادبیات ایران، همان، صص ۲۵۹.
- ۷- از صبا تا نیما، صص ۲۴۰ و ۲۴۱.
- ۸- از صبا تا نیما، ۲/۲۴۱ به بعد، ادبیات مشور جلدی فارسی، صص ۴۳ تا ۴۵.
- 9-D' Artaenan
- 10-Monte Oristo
- ۱۱- دلیران تنگستانی، چاپ هفتم، صص ۲۵.
- ۱۲- از صبا تا نیما، ۲/۲۴۹ و ۲/۵۲.
- ۱۳- نخستین کنگره، صص ۱۵۵.
- ۱۴- ادبیات مشور جلدی فارسی، صص ۴۶.
- ۱۵- ادبیات نوین ایران، صص ۳۸.
- ۱۶- از صبا تا نیما، ۲/۲۵۵.
- ۱۷- ادبیات مشور جلدی ایران، صص ۴۶ و ۴۷.
- ۱۸- ادبیات نوین ایران، صص ۶۴.
- ۱۹- ادبیات مشور جلدی، صص ۴۷.
- ۲۰- دامگستران، چاپ دوم، تهران، ۱۳۰۴.
- ۲۱- از صبا تا نیما، ۲/۲۵۷.
- 23-Literary History of persia, IV, 466.
- ۲۲- ادبیات مشور جلدی، صص ۴۸.
- ۲۳- خلق مجنون است و مجنون عاقل است (سعدی)
- ۲۴- ادبیات نوین ایران، صص ۳۷، از صبا تا نیما ۲/۲۷۵.
- ۲۵- احمدعلی خدا دادگر تیموری رمان روزگار سیاه رعیت را در ۱۳۰۶ چاپ کرد. این کتاب به روسی ترجمه شده است. (صدسال داستان نویسی، ۲/۱۰۸)

می آید. از این داستان ها باید در مقاله زمان دیگری سخن گفته شود. ادب کارگری در ایران دوره قاجار، رشدی نداشته است. در عهد پهلوی ها نیز به شدت از آن جلوگیری می شده. در آغاز دوره پهلوی احمدعلی خان خداداد (یا خداداده) کتاب هایی درباره زندگانی و فقر و محرومیت طبقه های رنجبر ما نوشته: روز، سیاه کارگر و روز سیاه رعیت (خانلری کتاب خداداد را به نام روزگار سیاه یاد می کند)، در تسبیح خان... جلیل محمدقلی زاده و قصه مرقد آقا (۱۳۰۹) نیماپوشیح هم منظره هایی از زندگانی دردناک مردم رنجبر به تصویر در آمده است. (۲۷)

* برتلس می گوید نویسنده «دامگستران» نماینده بورژوازی ایران بوده و از خیزش بعدی که می خواسته این طبقه را از بین ببرد دچار وحشت شده ولی نیکبین باور دارد که صنعتی زاده از این جنبش بی بی ندارد. پیشوای مزدکیان را مردی میهن دوست می شمارد و می افزاید که خاستگاه اجتماعی شخص مهم نیست بلکه ارزش شخصی افراد است که اهمیت دارد (از نیما تا روزگار ما آرتین پور، صص ۲۲۵).

ما خالسی می نویسد صنعتی زاده پلر رمان های تاریخی ایران است. نوشته او در محیط توفانی و پر اضطرابی نوشته شده، در قرن بیستم که عناصر ترقی خواه مبارزه خود را با بقایای نظام قدیم و اوضاع نامطلوب ادامه می دادند... مراد نویسنده نمایش دادن منظره زندگانی تازه و بهبودی بوده است و او نویسنده ای است که سیمای اجتماعی خوبی دارد و می خواسته افکار و خیالات اجتماعی نوینی در روح خواننده ایجاد کند. اثر دیگر صنعتی زاده در «رستم در قرن بیستم» به گفته آرتین پور دهم خرداد ماه ۱۳۱۳ چاپ شده و سوبه تاریخی